

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ХОДІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Ганьба О. Б.,

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
та приватно-правових дисциплін факультету правоохоронної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

У роботі досліджуються особливості правових відносин, що виникають у ході імплементації практики ЄСПЛ в судочинстві України. Аргументуються причини та позитивні сторони поширення прецедентного права на практику діяльності ЄСПЛ і національних судів держав континентальної Європи. Аналізуються проблеми та причини неналежного сприйняття й адаптації українськими судами рішень ЄСПЛ в українській судовій практиці.

В работе исследуются особенности правовых отношений, возникающих в ходе имплементации практики ЕСПЧ в судопроизводстве Украины. Аргументируются причины и положительные стороны распространения прецедентного права на практику деятельности ЕСПЧ и национальных судов государств континентальной Европы. Анализируются проблемы и причины ненадлежащего восприятия и адаптации украинскими судами решений ЕСПЧ в украинской судебной практике.

The article investigates the peculiarities of legal relations arising in the implementation of the practice of the ECHR in the judicial proceedings of Ukraine. The reasons and positive aspects of extending the case law to the practices of the ECHR and national courts of continental Europe are argued. The problems and reasons of inadequate perception and adaptation by the Ukrainian courts of decisions of the ECHR in Ukrainian judicial practice are analyzed.

Ключові слова: ЄСПЛ, правові відносини, судові рішення, судовий прецедент, судова практика, проблеми адаптації, права і свободи людини.

Постановка проблеми. Прагнення України до європейського економічного, політичного, правового та культурного простору викликає гостру потребу докорінної модернізації національної судової системи з метою якісного й ефективного забезпечення прав людини у всіх сферах життєдіяльності держави та суспільства. Така модернізація має здійснюватися на основі міжнародних принципів та кращих світових стандартів, які знайшли своє відображення в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованій Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [1].

Діяльність зазначеного суду на сьогодні визнається взірцем, еталоном, кінцевою інстанцією щодо захисту прав і свобод людини в європейському правовому просторі, саме тому заслуговує уваги прогресивних представників нашого суспільства і держави, особливо в контексті дотримання українськими судами європейських правових традицій, принципів верховенства права, правового закону та законності в зазначеній сфері. Підтвердженням цього є положення статей 8 та 9 чинного Кримінального процесуального кодексу України, згідно з якими наше кримінально-процесуальне законодавство застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що є суттєвою новелою в практиці національного кримінального судочинства [2].

Однак правові відносини, що виникають у ході імплементації практики ЄСПЛ у судочинстві України на основі норм кримінально-процесуального законодавства, не завжди відповідають приписам зазначених норм та вимогам і принципам міжнародного законодавства. Має місце неналежне виконання своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктами таких правовідносин, якими виступають судді українських судів усіх рівнів та інші посадові особи органів влади нашої держави. Зустрічаються непоодинокі випадки впливу на українських суддів з метою обмеження їх дієздатності та свободи у винесенні судових рішень, що також впливає на якість правовідносин та ступінь їх деформації у сфері адаптації рішень ЄСПЛ у судовій практиці України.

Активізація процесу адаптації рішень ЄСПЛ у судовій практиці України породжує низку теоретичних і практичних проблем, які потребують свого першочергового розв'язання, особливо з урахуванням військового протистояння на сході України та анексії Криму, де найбільш очевидно порушуються найголовніші права і свободи людини.

Значний науковий доробок у дослідженні проблем застосування рішень ЄСПЛ у практиці вітчизняних судів різних країн внесли такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Н.О. Богданова, Н.Ю. Задирака, М.І. Козюбра, І.Ю. Кретьова, П.М. Рабінович, Г. Радбрух, В.П. Паліюк, Ю.Ю. Попов, В.О. Туманов тощо.

У своїх працях зазначені та інші вчені піднімають питання визначень головних понять та окремих категорій, таких як міжнародні принципи, засади, тенденції та ін., що стосуються забезпечення прав людини, актуалізують увагу на проблемах тлумачення окремих положень Конвенції, висвітлюють питання та особливості адаптації її положень до національного законодавства, аналізують та узагальнюють рішення ЄСПЛ з метою їх ефективного втілення в практику національного судочинства тощо.

Однак у сучасних наукових працях недостатньо повно висвітлюються окремі проблеми правових відносин, що стосуються сприйняття та імплементації рішень ЄСПЛ у судовій практиці національного законодавства з урахуванням нових викликів і протиріч повсякденного життя та політичних реалій у сучасному динамічному світі. Несвоєчасність їх вирішення є значною перепорою в комплексному здійсненні запланованих реформ, насамперед судової, що значно сповільнює інтеграційні процеси в Україні.

Метою статті є дослідження та аналіз особливостей правових відносин, що виникають у ході імплементації практики ЄСПЛ в судочинстві України, а також окремих проблем сприйняття та адаптації рішень ЄСПЛ у судовій вітчизняній практиці.

Виклад основного матеріалу. Потреба стабільного розвитку нашого суспільства та держави, проведення багатьох запланованих кардинальних реформ з метою підвищення насамперед матеріального рівня життя народу, забезпечення прав і свобод особи потребують активізації наукових досліджень усіх сфер суспільного та державного життя.

В умовах агресивної зовнішньої політики Росії щодо України, свідченням якої є анексія Криму та збройне протистояння на Сході нашої держави, значення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод постійно зростає, адже порушення прав людини в Україні з боку представників так званих Луганської народної республіки та Донецької народної республіки, окупаційної влади Криму та сепаратистських угруповань у зоні проведення операції Об'єднаних сил та на тимчасово окупованих територіях, непідконтрольних українській владі, стало носити масовий характер і здебільшого набуває політичного забарвлення. Про це свідчить переслідування на територіях, непідконтрольних українській владі, україномовного населення, багатьох представників кримсько-татарського народу, патріотів України з числа місцевого населення тощо. Мають місце і непоодинокі порушення прав і свобод людини на підконтрольній Україні території з боку представників державної влади на всіх рівнях її здійснення щодо громадян, які займаються економічною, культурною, просвітницькою та іншими видами діяльності.

Викладені тенденції змушують громадян України звертатись за захистом своїх порушених прав до Європейського суду з прав людини. Так, у 2016 році на Україну було подано 18 150 скарг (22,8% від загальної кількості, що становить 79 750 скарг) [3]. Щодо статистики звернень громадян України до ЄСПЛ у 2017 році, то станом на 1 січня 2018 року на розгляді ЄСПЛ перебувало приблизно 7 100 скарг, що є четвертим показником серед країн-членів Ради Європи [4].

Рішення зазначеного суду з конкретних справ та тлумачення норм Конвенції про захист прав людини у зв'язку з розглядом таких справ є обов'язковими для будь-якої держави, в тому числі й для України [5, с. 89–90]. Такий обов'язок прямо випливає з міжнародних зобов'язань України, які вона поклала на себе вже згадуваним Законом від 17 липня 1997 року. Відповідно до положень цього Закону Україна повністю визнає юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування положень та норм Конвенції [6].

Норми зазначеного закону фактично зобов'язують відповідних суб'єктів судової системи України використовувати судовий прецедент як джерело права під час винесення рішень національними судами, що сприятиме розвитку прецедентних відносин у судовій практиці України.

У зв'язку з цим резонно постає питання: чому Європейський суд із прав людини у своїй діяльності керується прецедентним правом? Адже в Європі домінуючим є романо-германський тип правових систем, і лише у двох країнах (Велика Британія та Ірландія) функціонують правові системи англо-саксонського типу. На це питання дають відповідь не тільки відомі сучасні вчені, а й глобальні події буремного ХХ століття.

Як слушно зауважує М. Козюбра в передмові до монографії С. Шевчука, прецедентне право максимально наближене до конкретних життєвих ситуацій, адекватно реагує на динамізм сучасного життя, об'єктивно відображає правові ідеали й загальноновизначені правові цінності, що є перевагою над абстрактними нормами, які виходять від держави [7, с. 6]. Тому розвиток прецедентних відносин

завдяки поширенню практики застосування судового прецеденту як джерела права, безумовно, збагачує об'єктивністю та незалежністю Європейську судову практику. Відповідно, метою суддівського правотворення у ХХ ст., яке здійснюється на засадах англосаксонської правової системи, де суду відводиться головна роль у захисті прав і свобод людини, є обмеження державного впливу в цій сфері на основі демократичного конституціоналізму на ліберальних засадах.

Окрім викладеного, становленню й утвердженню зазначеної тенденції сприяло масове нехтування правами людини в низці країн із фашистськими та іншими тоталітарними режимами в першій половині ХХ століття та під час Другої світової війни. За влучним твердженням Г. Радбруха, позитивістське праворозуміння відповідальне за спотворення права при націонал-соціалізмі, «оскільки воно своїм твердженням «закон є закон» обеззброїло німецьких юристів перед його свавільним та злочинним змістом» [8].

Проте навіть ЄСПЛ не завжди виносить якісні рішення: окремі його висновки є дещо дискусійними та надто обережними, на що наголошують окремі науковці [7, с. 8]. Зазначене також негативно впливає на характер і якість розвитку правовідносин між ЄСПЛ та Україною у сфері адаптації його рішень із прав людини у вітчизняній судовій практиці.

Пояснюється це ще й тим, що судовий прецедент у романо-германському типу правових систем сприймається не так категорично, як у правових системах англо-американської сім'ї, де він є основним джерелом права. Тому, як слушно зауважує Ю. Попов, прецедентна практика ЄСПЛ за доктриною континентального прецеденту носить характер переконливого прецеденту [9]. Тут судовий прецедент слугує швидше матеріалом для формування норм законодавства та заповнення прогалів у законі [10, с. 69–111]. Проте і в такій іпостасі він слугує розвитку практики застосування судового прецеденту в національній судовій реальності конкретної держави, породжуючи та вдосконалюючи прецедентні судові правовідносини країн континентальної Європи.

Існує і низка інших проблем правовідносин загального характеру, що стосуються імплементації практики ЄСПЛ у судочинстві України. Їх умовно можна поділити на дві групи: проблеми правовідносин, що стосуються сприйняття положень Конвенції та рішень ЄСПЛ, і проблеми застосування рішень ЄСПЛ у вітчизняній судовій практиці України. До таких проблем можна віднести:

1. Має місце неоднозначне ставлення до визнання судами України обов'язковості тлумачення і застосування Конвенції у всіх питаннях. Так, значна кількість науковців і практиків вважає, що така обов'язковість має стосуватися тільки справ про порушення норм Конвенції Україною, а не будь-якою європейською державою, щодо якої винесено рішення ЄСПЛ.

Красномовною з цього приводу є позиція Голови Європейського суду з прав людини у відставці Ж.-П. Коста, який на одній із конференцій зазначив: «Рішення Європейського суду з прав людини мають лише відносну силу *res judicata*, а не *erga omnes*, <...> через що держави, яких не торкається прямо те чи інше рішення, не зобов'язані йому відповідати» [11]. Однак інколи, через ігнорування таких рішень, держава-ігнорувальник сама ставала відповідачем в аналогічних справах, про що свідчить судова практика ЄСПЛ.

2. Створює проблему і двояке трактування статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [12], яка зобов'язує українські суди застосовувати Конвенцію і практику її застосування як самостійне джерело права. Однак не внесено ясності відносно того, що вважати джерелом права – Конвенцію окремо і практику її застосування ЄСПЛ окремо, чи тільки як єдине ціле [13, с. 352].

3. Незважаючи на проведені реформи, українські суди не є ще повністю незалежними, що не дозволяє їм беззаперечно використовувати у своїй юридичній практиці всі положення, які стосуються тлумачення і застосування Конвенції. В українській дійсності ще мають місце непоодинокі спроби впливу й тиску на суддів з боку представників влади, прокуратури, народних депутатів тощо. Так, за інформацією Голови Вищої ради правосуддя Ігора Бенедисюка, з жовтня 2016 року до 31 липня 2017 року зареєстровано 187 повідомлень суддів про втручання в їхню діяльність [14].

4. Нагальною проблемою є і якісна теоретична перепідготовка суддів з метою підвищення їхньої правової свідомості та правової культури задля переорієнтації їх на природно-правові ідеї, що ґрунтуються на високому гуманістичному потенціалі, в основі якого покладено справедливість, свободу, рівність усіх перед законом, високоморальність тощо [7, с. 16].

Для цього необхідно постійно ознайомлювати українських суддів з практикою діяльності ЄСПЛ, однак, зважаючи на великий обсяг прецедентної практики зазначеного суду, брати до уваги і доводити до відома суддів тільки «взірцеві», «модельні», «класичні» його рішення, на що наголошує відомий науковець В. Туманов [5, с. 104].

Важливою перепорою належного сприйняття українськими суддями прецедентних рішень ЄСПЛ є також радянська школа вищої юридичної освіти, адже українські судді отримували юридичну освіту в національних вузах, які у своїй більшості ще не відійшли від позитивістської парадигми сприйняття правової дійсності, що знаходить своє відображення на юридичному світогляді значної

частини сучасних українських суддів. Як справедливо зазначає С. Шевчук, українські судді, не володіючи повною мірою антипозитивістським підходом сприйняття прав і свобод людини, не можуть системно сприймати й адекватно оцінювати прецедентне право з прав людини, що створюється ЄСПЛ, та загальносвітові тенденції у сфері судового захисту прав людини [7, с. 14].

5. Щойно викладена проблема, у свою чергу, породжує проблему судової практики: несприйняття, а інколи й нехтування окремими суддями позитивного досвіду розгляду ЄСПЛ справ щодо порушення прав і свобод особи. Про це свідчать положення постанови Верховного суду України від 6 лютого 2012 р. [15], яке зобов'язує переглядати вироки, винесені українськими судами з підстав порушень Україною міжнародних зобов'язань з питань прав людини в Україні.

З метою вироблення узгодженої практики належного застосування українськими судами всіх рівнів рішень ЄСПЛ є потреба законодавчого закріплення єдиного механізму їх адаптації в українській судовій практиці. Для цього потрібно зобов'язати Конституційний суд України періодично узгалянювати та роз'яснювати положення рішень ЄСПЛ у своєму Віснику для їх єдиного тлумачення, сприйняття та розуміння вітчизняними судами.

Проблема неоднозначного тлумачення рішень ЄСПЛ та їх своєчасної і якісної адаптації в українській судовій практиці спричиняється ще й відсутністю єдиного підходу щодо повного та якісного перекладу текстів рішень ЄСПЛ за кошти держави під керівництвом Мін'юсту України, насамперед рішень, які стосуються інших держав, на чому справедливо наголошує Т. Француз-Яковець та інші науковці [16, с. 177].

6. Потребують удосконалення і засади виконання рішень ЄСПЛ в Україні, які відрізняються від засад виконання рішень національних судів, насамперед негайністю виконання, безапеляційністю, першочерговістю та повнотою.

Висновки. На завершення нашого дослідження варто наголосити, що вирішення щойно окреслених проблем, які стосуються сприйняття та адаптації рішень ЄСПЛ судами України, сприятиме забезпеченню верховенства людини як основної соціальної цінності над державою і перетворення її на повноцінного суб'єкта не тільки конституційного, а й міжнародного права [7, с. 17].

Такий статус людини в Україні забезпечить ефективний поступ нашої держави до інтеграції в європейський політико-правовий та культурний простір і утвердження сучасних, більш досконалих стандартів здійснення судової та правоохоронної діяльності щодо забезпечення прав людини, адже звернення до ЄСПЛ для особи є останньою надією на справедливість і захист нею своїх прав і свобод після вичерпання всіх можливих легітимних національних засобів правового захисту.

Література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. URL: http://zakon0/rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
3. «Ефект справи Іванова»: минулого року найбільше скарг до ЄСПЛ подали на Україну. URL: <https://www.unian.ua/politics/1743776-efekt-spravi-ivanova-minulogo-roku-naybilshe-skarg-do-espl-podali-na-ukrajinu.html>
4. Україна вже не лідер за кількістю скарг проти неї у ЄСПЛ. Актуальна статистика від Євросуду та Мін'юсту. URL: https://humanrights.org.ua/material/ukrajina_vzhe_ne_lider_za_kilkistiju_skarg_proti_neji_u_jespl_aktualna_statistika_vid_jevrosudu_ta_minjustu
5. Туманов В.А. Европейский Суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. Москва, 2001. 304 с.
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 40. Ст. 263.
7. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. Київ: Видавництво «Реферат», 2002. 344 с.
8. Radbruch Gustav: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. (1946). Süddeutsche Juristenzeitung. 1946. S. 105–108.
9. Попов Ю.Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 11. С. 49–52.
10. Богданова Н.А. Система науки конституційного права. Москва: Юрист, 2001. 256 с.
11. Чекотовська О. Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини КСУ. URL: <http://www.judges.org.ua/dig4202.htm>

12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477–IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.
13. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
14. Бойко М. Наша порада суддям одна: не мовчіть і не прогинайтеся Закон і бізнес. Випуск № 32–33 (1330–1331). URL: http://zib.com.ua/ua/129873-golova_vrp_igor_benedisyuk_nasha_porada_suddyam_odna_ne_movc.html
15. Про перегляд вироку з підстав порушень Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом: постанова Верховного Суду України
16. від 6 лютого 2012 року № 5-27кс2011.
17. Француз-Яковець Т.А. Забезпечення прав людини в Україні в контексті застосування рішень Європейського суду з прав людини. Збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Івано-Франківськ, 9 грудня 2016 року). Івано-Франківськ: Видавник Голіней О.М., 2016. С. 173–178.